

Les salines valencianes als albors de l'època moderna
The Valencian saltworks in the bases of the Early Modern
As salinas valencianas no alvorecer da Era Moderna

Josep Miquel CONCA¹

Resum: La Corona va establir un ferm monopoli sobre la sal al regne de València, sistema que tenia a la seua base un seguit de salines que havien de subministrat tot el territori regnícola. En aquest article, centrat al regnat de Ferran II el Catòlic, analitzarem la desaparició de les salines particulars, l'estructura i la millora de les salines reials i el treball que proporcionaven als habitants del regne.

Paraules clau: Sal – Salines – Regne de València – Ferran II el Catòlic.

Abstract: The Crown established a firm monopoly on salt in kingdom of València, a system that had at its base a series of saltworks that were to supply the entire kingdom. In this article, focused in reign of Ferdinand II the Catholic, I'll analyse the disappearance of private saltworks, the structure and the improvement of the royal saltworks and the work they provided to the inhabitants of the kingdom.

Keywords: Salt – Saltworks – Kingdom of València – Ferdinand II the Catholic.

ENVIADO: 13.10.2019
ACEPTADO: 20.11.2019

L'estudi de la sal va ocupar un lloc capdavanter en la historiografia econòmica europea entre les dècades de 1970 i 1990 per la seua importància dins de l'aparell fiscal de les distintes monarquies i principats del Vell Continent. Però malgrat la seua rellevància, aquests treballs foren, si més no, escassos i parcials a les terres de l'antiga Corona d'Aragó, i particularment al País Valencià, tot i que fou un dels llocs, junt amb

¹ Doctorand en Història Moderna per la Universitat de València. *E-mail:* jomicona@alumni.uv.es.

França o Venècia, on la Monarquia va assolir majors quotes de domini sobre la sal durant l'Antic Règim.² Per aquest motiu, i dins de l'estudi que realitzem al voltant de la Batllia general de València en els anys posteriors a la Germania, ens hem proposat completar, en la mesura de les nostres possibilitats, el panorama de la sal a les terres valencianes al principi de l'Època Moderna.

Introducció

És inqüestionable que la sal va esdevenir un producte fonamental per a la subsistència i el desenvolupament de les comunitats humanes al llarg de la història per la seua gran quantitat d'usos, que abastaven des de la condimentació dels aliments fins a la indústria adobera o la farmacopea.³ Per aquest motiu, els diferents poders varen veure en la sal una font d'enriquiment i es llençaren a controlar la seua producció, distribució i venda. El regne de València és un cas paradigmàtic d'aquest domini, ja que la monarquia va aconseguir establir un ferm monopoli sobre aquest producte mitjançant la constitució de les gabelles de la sal.

Aquest era un dret establert des del mateix moment de la fundació del reialme mitjançant diferents furs i privilegis, amb el qual es dividia el territori en diferents districtes on se situava almenys una gabella o botiga reial de sal encarregada de distribuir el producte a totes les persones que habitaven les ciutats, viles i llocs de la seua demarcació, a manera d'estanc.⁴ El monarca, a més, va establir un preu taxat de la

² Per a França podríem destacar el treball de KERMONAL, Adolphe G. de, *L'Impôt sur le sel en France*, Paris, Broché, 2012; en Portugal el de RAU, Virginia, *Estudos sobre a história do sal português*, Lisboa, Presença, 1984; per a Venècia, HOCQUET, Jean C. *Le sel et la fortune de Venise*, 2 vols., Lille, Université de Lille, 1978; i per a Castella tenim l'estudi de ESPEJO, Cristóbal, "La renta de salinas hasta la muerte de Felipe II", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 38 (1918), pp. 47-63; 38, II (1918), pp. 220-233 i el de LADERO, Miguel Ángel, "La renta de la sal en la Corona de Castilla (siglos XIII-XVI)", *Homenaje al Profesor Juan Torres Fontes*, Murcia, Universidad de Murcia, 1987, v. I, pp. 821-838. Quant a la Corona d'Aragó no hi ha cap estudi general que abaste la problemàtica de la sal, i els que es refereixen al Regne de València es detallaran al llarg del present article.

³ ALBEROLA, Armando, "La sal en el Mediterráneo occidental durante la edad moderna: anotaciones para una reflexión" en MOLINA, Jaime i SÁNCHEZ, Mª José (eds.), *III Congreso Internacional de Estudios Históricos. El Mediterráneo: La cultura del mar y la sal*, Santa Pola, Ayuntamiento de Santa Pola, 2005, pp. 149-150.

⁴ Aquest sistema havia estat vigent en Catalunya i Aragó, però sembla que, amb el pas del temps va quedar en desús com a conseqüència dels privilegis atorgats al llarg del temps a diferents universitats i nobles. Ara bé, Jaume I va prendre aquest model i el va implantar al Regne de València, assegurant-se el seu compliment i manteniment.

sal i va ordenar unes mesures concretes amb què es devia mesurar a les distintes gabelles existents.⁵

També quedava inclòs dins d'aquest monopoli la producció de la sal, amb algunes salines reials distribuïdes per tot el territori valencià encarregades de subministrar les distintes gabelles. Ara bé, sembla que les salines particulars proliferaren al llarg del període medieval conjuntament amb una gran varietat de pràctiques fraudulentas, restant a la regalia de la sal bona part de la seua efectivitat fiscal, per la qual cosa, i coincidint amb l'anomenat redreç de Ferran el Catòlic en un moment de crisi econòmica,⁶ es va publicar el 17 de març de 1488 una reial pragmàtica en què, entre altres coses, s'ordenava la destrucció de totes les salines particulars i es prohibia, sota pena de mort, l'entrada de sal estrangera. D'aquesta manera el monarca tractava d'assegurar que al regne de València tothom consumís sal autòctona i de titularitat reial, incrementant així els ingressos de la Corona.⁷

I. Les salines particulars valencianes

Poc abans de la publicació d'aquesta pragmàtica règia, el batlle general, complint les ordres del monarca, ja havia ordenat als propietaris de les salines particulars del regne de València que presentaren els pertinents privilegis i títols que demostraven la legalitat de les seues instal·lacions i el bon ús de la sal elaborada, donant com a data límit fins al 10 de gener de 1488. Alguns cavallers i nobles presentaren escrits d'al·legació o de dilatació del termini per a intentar mantenir productives les seues salines, però en la major part dels casos no pogueren presentar la documentació requerida.⁸

⁵ ARROYO, Rafael, "La sal en Aragón y Valencia durante el reinado de Jaime I", *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, 11 (1961), pp. 253-261; SALVADOR, Emilia, "La comercialización de la sal en el reino de Valencia durante la época foral moderna" en *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982, v. III, pp. 517-540.

⁶ BELENGUER, Ernest, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1976, pp. 105-153 i *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, Universitat de València, 2012, pp. 119-167 i 229-291; FELIPO, Amparo, *Las arces de la ciudad. Gestión municipal e intervencionismo real en Valencia (1517-1707)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 21-26.

⁷ Recentment hem tractat de forma més profunda les transformacions que patiren les gabelles de la sal valencianes durant el regnat del rei Catòlic en la ponència "Las gabelas de la sal del reino de València bajo el mandato de Fernando el Católico" pronunciada en el *V Encuentro de Jóvenes Investigadores* organitzat per la *Fundación Española de Historia Moderna*, la qual pròximament serà publicada en format online.

⁸ Arxiu del Regne de València (ARV), Batllia general (BG), Lletre P, expedient (exp.) 66 (1487, 28 de setembre).

Un any abans, els oficials patrimonials s'havien reunit per a deliberar l'aplicació dels manaments del monarca i decidiren encetar un cicle d'interrogatoris per a detectar quins eren els fraus comesos al regne en contra del monopoli de la sal. Els testimonis demostraven que gran part de la sal il·legal que es comerciava dins del regne valencià procedia de les seues salines particulars, així com de les instal·lacions castellanes de Villena, les aragoneses d'Arcos, les catalanes de Tortosa i les balear d'Eivissa. A més, es feia un informe molt acurat de les gabelles de València, Xàtiva i Alzira on s'especificava la procedència de la sal poble per poble, així com alguns fraus comesos pels seus veïns.⁹

Davant aquelles evidències i seguint les ordenances del monarca, el batlle general de València va comissionar a mossèn Francesc de Sant Feliu, batlle de la vila de Morvedre, perquè, acompanyat per mossèn Francesc de Torrent, nou arrendatari de les gabelles de la sal, un verguer de la cort de la Batllia general i un notari recorregueren totes les ciutats, viles i llocs del regne per a publicar i fer complir una crida reial sobre la regalia de la sal.

En aquella crida, el monarca assegurava que la major part dels abusos comesos es feien amb la sal produïda a les salines particulars valencianes, per la qual cosa ordenava la seua completa destrucció, què devia dur-se a terme davant del seu comissionat. També prohibia expressament l'arribada de sal estranya per via terrestre o marítima, així com la seua distribució, venda o ús dins del territori regnicola, condemnant qualsevol infracció amb pena de mort i confiscació dels béns per delictes d'infidelitat. Per últim, s'establien novament les nou gabelles reials a les ciutats de València, Xàtiva i Oriola, i a les viles de Peníscola, Borriana, Alzira, Cullera, la Vila Joiosa i Alacant, on tan sols podria vendre's sal reial mesurada amb mesures marcades per la casa de les salines de València, com era acostumat.

La primera notícia d'aquest comissionat data del 27 de març de 1488 quan va arribar amb els seus acompanyants a Paterna, des d'on va iniciar un llarg viatge per les terres valencianes del nord, visitant prop de 30 localitats diferents, conclouent el 20 d'abril en arribar a Morvedre. Durant aquest recorregut va enderrocar les dues salines de Xelva, Begís i Cirat, així com intentar assolir una gabella il·legal instal·lada en el port de Cabanes, la qual finalment va restar en peu per la oposició dels seus veïns a enrunar-la. Per altre costat, el 21 d'abril, el batlle general va encarregar a mossèn Lluís de Fenollet, batlle de la ciutat de Xàtiva, anar a publicar aquella mateixa crida al lloc d'Estubeny i obligar al seu senyor, en Francesc Ferriol, a enderrocar i destruir les seues salines. Des

⁹ *Ibidem*, (1487, 15 de juny).

d'allí va partir cap a Anna per a anihilar les salines de don Jofré de Borja, unes de les més productives del regne si tenint en compte els informes elaborats temps enrere sobre la procedència de la sal de cada poble del regne. Tot seguit es va encaminar cap a la vall d'Aiora, on va enderrocar les salines de Cofrents, propietat del comte d'Oliva. Finalment, l'1 de maig va anar fins a Calp per a destruir les salines de mossèn Guillem de Palafox i Rebolledo.

El 19 d'abril, el batlle general de València també va nomenar comissari a Martí Romeu, agutzil de la seua cort, per a efectuar treballs similars. En el seu cas, Romeu fou enviat a Montserrat per a destruir les salines que s'assentaven al seu terme, les quals pertanyien als hereus de mossèn Eiximen Pérez de Calatayud, sense encontrar major resistència. Des d'allí, es va traslladar a Dosaigües on va enderrocar les seues salines. A continuació, va marxar a Xiva on també hagué de destruir unes altres salines. Per últim, va arribar el 23 de maig a Xestalgar i va demanar al seu senyor, mossèn Salelles de Mompalau, destruir les seues salines, les quals, encontraren ja dessolades pel pas del temps.

Gràcies a aquestes visites, el monarca va aconseguir eliminar les salines particulars més productives del regne i eliminar la competència de les gabelles de titularitat règia. No obstant això, sabem que existien més salines particulars que no s'anomenen en aquestes descripcions, com les del comte de Cocentaina o les de Madrona, les quals no sabem si restaren en peu o també foren destruïdes.

A més els arrendataris aconseguiren una valuosa informació sobre com s'estructurava el comerç de la sal al territori valencià, ja que comprovaren que en nombrosos nuclis existien cases de vendre sal regides per les autoritats municipals, així com diferents botigues particulars que també comerciaven amb aquest producte, a les quals obligaren a desfer-se de la sal il·legal que emmagatzemaven, obtingueren el seu compromís de nodrir-se en el futur de les gabelles corresponents i els obligaren a adquirir mesures segellades per la casa de les salines de València, com ordenava la crida reial.

Ara bé, sembla que les salines reials no bastaven per a subministrar tot el regne, per això l'any 1493 el monarca autoritzava a mossèn Perot Jàfer de Lloris, nou arrendatari de les gabelles, poder posar en funcionament alguna de les salines particulars que s'havien destruït l'any 1488, amb l'obligatorietat, com succeïa en la resta de les salines, de vendre aquella tan sols en les gabelles reials. A més, considerava que cap cavaller o

icm

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 10 (2019/2)*

New Approaches in the Research on the Crown of Aragón

Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó

Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jun-Dez 2019/ISSN 1676-5818

noble podia reclamar aquells obradors, ja que segons les ordenances publicades pel rei, aquelles havien passat a ser de la seua titularitat.¹⁰

¹⁰ *Ibidem*, (1493, 12 de març).

II. Les salines reials valencianes

Gràcies a la política empresa per Ferran II d'Aragó, a finals de maig de 1488 tan sols restaven operatives les salines pertanyents a la Corona. Aquestes, com la resta de drets i rendes pertanyents al Reial Patrimoni valencià, s'arrendaven al millor postor mitjançant subhasta pública dins del dret les gabelles de la sal. Al contracte d'arrendament es regulava tant la producció com la distribució i la veda de la sal arreu del regne, establint mitjançant capítols,¹¹ per exemple, el preu dels distints tipus de sal que es comercialitzava, el repartiment de les penes imposades als defraudadors o el fur especial de què gaudien les salines de la Mata i les del Cap Cerver, situades a Torrevella i Oriola respectivament, reservant la seua producció en el primer dels casos per al comerç exterior, i en el segon, per a l'abastiment dels oriolans.¹²

Aquests capítols també obligaven a efectuar un inventari de les salines i les gabelles de la sal al principi i al final de cada arrendament perquè una vegada finalitzat el període, l'estat de l'obrador i de totes les eines que havia rebut l'arrendatari, s'havien de retornar íntegrament i en un estat de conservació igual o superior, satisfent-se les millores o reclamant-se els desperfectes. També s'establia el preu que devia pagar el nou arrendatari al vell per la sal encontrada en les salines i en les gabelles, especificant, de vegades, una remuneració diferent depenent del lloc on s'emmagatzemava i es produïa la sal.

Per a efectuar els inventaris de les salines, el batlle general o un comissari nomenat per ell acudia a les salines acompanyat per un dels escrivans de la cort de la Batllia general, o, en la seua absència, per un notari públic de la ciutat de València encarregat de redactar i verificar els diferents inventaris realitzats. També solia assistir l'arrendatari que acabava el seu contracte i, de vegades, el nou arrendatari, per a comprovar que durant el reconeixement de les instal·lacions no es cometia cap irregularitat o frau. Cada una de les parts havia d'escollir una persona vàlida per a fer una valoració i

¹¹ L'anàlisi dels capítols dels arrendaments i dels arrendataris de les gabelles de la sal valencianes durant el regnat de Ferran II d'Aragó també ha estat desenvolupat en la conferència abans esmentada que veurà la llum en un futur pròxim.

¹² Per a saber-ne més sobre les salines meridionals valencianes consultar HINOJOSA, José, "Los Santàngel en tierras alicantinas" en *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, Ajuntament de València, 1992, pp. 43-54 i "Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media", en *Investigaciones geográficas*, n. 11 (1993) pp. 279-292; ALBEROLA, Armando, "En torno a la explotación de la sal en tierras valencianas durante la Época Moderna" en *Homenaje a Don Antonio Domínguez Ortiz*, Granada, Universidad de Granada, 2008, pp. 1-20.

taxació de les salines i de tot el que allí hi havia, els quals, sovint pertanyent a alguns dels gremis dedicats a la construcció com els obres de vila, els mestres d'aixà, els fusters i també els mestres de fer sal de la mateixa salina o d'una altra. Els estimadors escollits havien de jurar fer bé la seua feina posant la mà dreta sobre els quatre evangelis, què estaven subjectats pel batlle general o algun dels seus delegats.¹³ En el cas de ser musulmans, aquest acte s'adaptava a la seua religió i llavors juraven sobre l'alquibla de Mahoma amb la cara girada cap a mig jorn.¹⁴ Una vegada fet aquest jurament, començaven a realitzar els inventaris, taxant en la major part dels casos el valor dels objectes encontrats i les reparacions que calia acomplir.

A) Les salines d'Alzira, Xàtiva i Senyera

El territori valencià constitueix una franja més o menys ampla situada al llarg de la costa mediterrània. Aquest fet ens podria conduir a pensar que la producció de sal es faria exclusivament en les zones litorals emprant l'aigua marina. Però en realitat, una gran part de les salines valencianes – si comptabilitzem les particulars que havien estat destruïdes– se situaven a l'interior, a prop de jaciments d'aigües salades, emprant uns sistemes que ja havien desenvolupat els romans feia segles en la península Ibèrica i que es trobaven presents en altres regions properes, com Múrcia o la zona oriental d'Andalusia.¹⁵

Ara bé, el rei tan sols tenia tres salines interiors, les d'Alzira, Xàtiva i Senyera, que, tot i constituir nuclis independents, se situaven totes tres en un mateix paratge, el qual nosaltres hem identificat en Les Salines,¹⁶ un conjunt de petits tossals situats a l'oest de l'actual terme municipal de Manuel. Basem aquesta localització no sols en la toponímia del lloc, sinó també en petits apunts aportats pels diferents inventaris consultats. Segons el de 1505, la casa de les salines de Xàtiva es trobava al costat del camí de Senyera, que transcorre paral·lel a aquest paratge, alhora que en els de 1505, 1508 i 1511 els mestres de fer sal de les salines xativenques eren veïns musulmans del lloc de Manuel: Obaydal Acen, Morda Payart i Aliyda Payart.

¹³ Aquests juraments es poden consultar al llarg dels llibres d'arrendaments de la Batllia general de València en ARV, BG, 121, 122 o 123, entre altres.

¹⁴ ARV, BG, 122, f. 313r (1503, 28 d'abril).

¹⁵ QUESADA, Tomás, *Las salinas de interior de Andalucía oriental: ensayo de tipología* en CARRA, Lorenzo i MALPICA, Antonio (coords.) *Agricultura y regadío en al-Andalus*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 1995, pp. 317-334.

¹⁶ Es pot consultar més informació de Les Salines al portal de [Paratges Naturals Municipals de la Generalitat Valenciana](#).

Les salines interiors o continentals són explotacions que aconseguen extraure la sal de la salmorra gràcies a l'evaporació solar de fonts aquoses no marines, per la qual cosa són instal·lacions que tan sols podem encontrar en indrets ibèrics dins del continent europeu per les característiques del seu clima mediterrani sec. Aquestes es troben fonamentalment en el vessant oriental peninsular i tenen el seu origen en un mar que va existir fa 200 milions d'anys: el Mar de Thetys.¹⁷ Posteriorment, durant el Plegament Alpí en l'Era Terciària, els sediments halítics varen ser elevats situant-se en molts casos en estrats superficials o d'escassa profunditat, provocant la contaminació de les aigües subterrànies que els creuaven per ser materials solubles, donant lloc a aquífers o jaciments d'aigua salada,¹⁸ tal com ocorre al paratge de Les Salines de Manuel.

A les salines d'Alzira l'aigua halítica es captava amb l'ajuda d'un pou excavat en la part alta d'un dels tossals, el qual tenia les parets obrades, tot i que els taxadors alertaven el 1505 i el 1511 d'una balma de quatre palms en la seua base que posava en perill la seua estabilitat.¹⁹ L'aigua s'extreia mitjançant una sénia, aparell de fusta empegada que tenia com a peça principal una roda amb cadufs, la qual es va canviar l'any 1505 sufragada per Miquel Pastor, venedor de la sal en la ciutat de Xàtiva. Aquesta roda es vogia gràcies a un animal que movia la llanterna, una altra peça de fusta allargada enclavada a un mecanisme que feia girar la roda, la qual s'encontrava usada i vella l'any 1505. Aquest mecanisme, però, no va ser pràcticament renovat en els anys següents, tan sols es va canviar la biga on se subjectava la roda l'any 1511, quan es va tornar a empegar la roda i la llanterna per a allargar la seua vida útil i evitar que la fusta es podrís per estar contínuament en contacte amb l'aigua.

L'aigua sortia del pou per una séquia que conduïa directament a un escalfador (bassa gran amb els murs no massa elevats). Ací s'acumulava l'aigua salada durant l'hivern per a començar el seu cicle d'evaporació gràcies a l'acció del sol i del vent per a esdevenir salmorra. Des de l'escalfador, la salmorra era conduïda mitjançant cavallons fins a les eres. Aquestes eren petites bases ordenades en diferents altures en taulars amb parets baixes, no més de 20 o 30 centímetres, situades en llocs plans on es cristal·litzava la sal de la salmorra. En el cas d'Alzira hi havia dos taulars, el primer estava constituït per 163 eres mentre que el segon taular en tenia 61. Aquestes estaven construïdes de pedra i argamassa, igual que algunes sequioles que unien els dos taulars o els escalfadors, per la qual cosa les reparacions que suggereixen els taxadors són

¹⁷ HUESO, Katia i CARRASCO, Jesús F., "Las salinas de interior, un patrimonio desconocido y amenazado" en *De Re Metallica*, n. 6-7 (2006), pp. 23-28.

¹⁸ QUESDA, "Las salinas de interior..." p. 317.

¹⁹ ARV, BG, 123, f. 342r-344r (1505, 27 d'agost) i f. 510r-512v (1511, 27 d'abril).

prou costoses: per exemple, l'any 1505 encontraren trencades 47 eres i estimaren que la reparació de cada una tindria un cost de 15 sous, sumant tot al voltant de 885 sous.

Associada a les salines d'Alzira hi havia una casa on es guardava la sal i les ferramentes que s'empraven en la seua producció. Aquesta estava construïda amb paret de pedra i sostre de teula. Ara bé, si en 1503 els taxadors l'encontraren bona i estanca,²⁰ al 1505 hi havia necessitat de canviar dues bigues i reparar la paret envers la muntanya i les seues quatre cantonades. Aquests problemes s'havien resolt ja el 1508,²¹ encara que el 1511 els estimadors proposaren ampliar la grandària de la casa perquè, segons els saliners, sovint aquesta es quedava menuda i no tenia capacitat suficient per a emmagatzemar tota la sal produïda, havent de ser traslladada una part a la casa de les salines de Xàtiva, moment en el qual es perdia una bona quantitat de producte a causa de la distància. No sabem si aquesta insuficiència es produïa ja els anys anteriors o va ser ocasionada per un augment de la producció. El ben cert és que les eres van romandre estàtiques tot aquest temps sense haver-hi cap ampliació.

Les salines de Xàtiva es componien per dos taulars. El primer, amb 60 eres, es nodria directament de l'aigua extreta del pou de les salines d'Alzira, sense passar prèviament per cap escalfador. La séquia que sortia d'aquest primer conjunt d'eres arribava a un escalfador on es produïa la salmorra que forniria el segon taular, constituït en aquest cas per 246 eres. En mig d'aquestes instal·lacions s'encontrava un altre escalfador, encara que es trobava enrunat. A més, hi havia un pou menut amb la seua sénia per a extraure aigua salada encara que en 1505 l'encontren enderrocat i amb la sénia podrida, el qual fou reparat el 1508.

Quant a l'estat de conservació de les eres, sembla que la majoria estaven optimes per a la producció, encara que l'any 1505 fou menester reparar-ne 56 del segon taular, amb un cost de 415 sous, als quals caldria afegir la suma que pagaren per a fer les reparacions dels escalfadors, d'algunes séquies i del pou, les quals desconexem. Per últim, hi havia una paret que es disposava paral·lela a la vessant de la muntanya, construïda per protegir l'obrador probablement de les avingudes d'aigua tan característiques del clima mediterrani valencià. Aquesta, igual que els altres elements de les salines de Xàtiva, també estava construïda amb pedra i argamassa.

La casa de les salines de Xàtiva estava feta amb la mateixa tècnica que la d'Alzira. Sembla que fou reformada poc temps abans d'efectuar-se l'inventari de 1505 per ordre del batlle de Xàtiva i va romandre bona fins al 1511, quan els taxadors alerten

²⁰ *Ibidem*, f. 313r-314v (1503, 28 d'abril).

²¹ *Ibidem*, f. 409r-413r (1508, 12 d'agost).

del possible enderrocament de la paret de darrere per estar en contacte amb la sal, producte que no hem d'oblidar és corrosiu.

Les salines de Senyera probablement foren construïdes cap a finals del segle XV i constitueixen l'obrador més petit i millor conservat situat al paratge de Les Salines durant els anys estudiats. Aquestes tan sols tenien un taular de 140 eres que es nodria mitjançant una sénia i un escalfador, així com una casa on guardar la sal produïda, de la qual només trobem una referència l'any 1511. La informació que s'ha conservat és francament escassa, el que ens fa pensar que la seua producció devia ser molt inferior a la de les altres dues salines.²²

Cal assenyalar, per últim, que els taxadors de 1511 advertiren de la necessitat de refer 44 eres entre les salines de Xàtiva i Alzira on s'amuntonava la sal ja cristal·litzada i trencada perquè acabés el seu assecatge. Segons el parer dels saliners, les seues parets eren massa baixes, probablement de la mateixa mesura que la resta d'eres, cosa que ocasionava la perduda d'una bona quantitat de sal, reclamant, per tant, realitzar obres per a augmentar l'alçada de les tanques d'aquestes eres.

B) Les salines de la ciutat de València

Les salines de l'Albufera de València es remunten pràcticament a l'època de la conquesta cristiana, ja que el primer document que parla sobre aquestes data de 1250, la qual cosa en fa intuir que ja estaven en funcionament sota el domini musulmà.²³ L'Albufera, junt amb la Devesa, va formar part del Reial Patrimoni valencià des del mateix moment en què fou conquerida,²⁴ de manera que ací el domini regi era total, tant sobre el territori on s'assentaven les salines com sobre el producte resultant. La seua situació exacta, però, és incerta a causa de la seua desaparició. Els estudis de Vicenç Marià Rosselló²⁵ les situen ben a prop del lloc actualment anomenat el Racó de l'Olla, que segons el portal de Parcs Naturals de la Generalitat Valenciana, es tracta

²² *Ibidem*, f. 344r-344v (1505, 27 d'agost) i f. 512v (1511, 7 d'abril).

²³ La primera referència documentada a la producció de sal en l'Albufera de València es remunta a un privilegi reial de Jaume I atorgat en Morella el 21 de gener de 1250 recollit en la imponent obra de BRANCHAT, Vicent, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reino de Valencia*, València, Imprenta de Joseph y Tomás de Ortega, v. II, pp. 350-352.

²⁴ SANTAMARÍA, Beatriz i VIZCAÍNO, Aida, "La marjal de l'Albufera: de paisatges, pescadors i arrossers", en *Catàleg del Museu Valencià d'Etnologia*, València, Museu Valencià d'Etnologia, 2011, pp. 193-209.

²⁵ ROSSELLÓ, Vicenç M., "Les salines de l'Albufera: un enigma històric i una hipòtesi geogràfica", en *Cuadernos de Geografía*, n. 42 (1987), pp. 113-132.

d'una zona deprimida que ocupa l'espai de transició entre la Devesa i l'Albufera.²⁶ Aquest indret s'encontra relativament prop del Palmar, actualment a uns tres quilòmetres de distància, amb la qual cosa podem sospitar que s'aproxima a l'emplaçament de les salines de València segons l'inventari de 1493.²⁷

Segons el cronista Gaspar d'Escolano,²⁸ al principi del segle XVII aquestes salines es nodrien de l'aigua marina, la qual recaptaven mitjançant dues séquies i un gran i profund pou on es feia la primera evaporació. Ara bé, aquest sistema no acaba d'enquadrar en els testimonis de les acaballes del segle XV, quan don Berenguer Mercader, lloctinent de batlle general i antic administrador de les salines albuferenques afirmava l'any 1484 no es va poder produir sal a conseqüència d'una gran sequera estival en l'Albufera²⁹

Aquest fet ens indueix a pensar que l'aigua per a elaborar la sal es prenia directament de la llacuna, que encara seria salada. Pot ser, el pas del temps i les canalitzacions d'aigua des del riu Túria van disminuir la salinitat de l'aigua i en algun moment al llarg del segle XVI es va canviar el mecanisme emprant el sistema descrit per Escolano. El cert, però, és que la descripció dels inventaris no ens permet assegurar cap de les dues opcions.

L'inventari de 1480³⁰ o el de 1493 tan sols descriu que hi havia una séquia, sense especificar el lloc d'on prenia l'aigua, que aprovisionava dos pous empedrats. El de ponent o de Garbí estava bé encara que bona part de les peces de la seua sènia - llanternas, pastera o l'arbre de la roda- foren descrites com a sotils i molt usades, mentre que el de llevant i la seua sènia, en termes generals, s'encontrava en millors condicions, encara que també destaquen algunes peces per la seua antiguitat. El 1505 una de les sènies va quedar inutilitzada perquè estava podrida, situació que romania intacta el 1511.³¹

L'obrador estava dividit en 8 taulars els quals estaven composts per poques eres, el més gran en tenia 24 i el més menut 18. A més, en la major part dels casos, cada era comptava amb un abeurador, estructura que no apareix descrita i que podria ser una

²⁶ <http://www.parquesnaturales.gva.es/va/web/pn-l-albufera/centro-de-interpretacion>

²⁷ ARV, BG, 123, f. 127r-129v (1493, 16 de març).

²⁸ ESCOLANO, Gaspar de, *Segunda parte de la Década primera de la historia de la insigne y coronada Ciudad y reino de Valencia*, València, Pedro Patricio Mey, 1611, llibre 6, columna 246-247.

²⁹ ARV, BG, 1.223 (1504, 4 de maig).

³⁰ ARV, BG, 122, f. 467r-471r (1480, 10 de gener).

³¹ ARV, BG, 123, f. 337r-342v (1505, 20 de juliol) i f. 444r-453v (1511, 10 de gener).

era més gran o un lloc on amuntonar la sal cristal·litzada. Per últim, en cada un dels taulars hi havia un escalfador, el qual sembla era allargat situant de forma perpendicular a les eres i abeuradors. En conjunt, les salines disposaven de 8 escalfadors, 157 abeuradors i 159 eres. Aquesta estructura es va mantenir intacta al llarg del temps, sense augmentar significativament la seua grandària, De fet, en l'inventari de l'any 1526 tan sols es reflecteix la construcció d'una nova era en aquelles salines.³²

Segons l'inventari de 1493 la major part de l'obrador d'aquestes salines s'encontrava en un estat prou deficitari, encara que els arrendataris prengueren nota i en poc més d'un mes n'havien reparat un número important: en Pere Aragonés, antic arrendatari, havia refet 35 eres, enrajolant-ne una, mentre que mossèn Perot Jàfer de Lloris, nou arrendatari, n'havia reconstruït altres 26. També el batlle general en va arreglar dues, de manera que el 6 de maig, just abans de començar el període de producció, ja hi havia 63 eres noves, que representaven vora el quaranta per cent.³³

Si ens fixem, la diferència més significativa entre les salines de Xàtiva, Alzira i Senyera i les de l'Albufera rau en la dimensió dels taulars, perquè si en Xàtiva n'entrem un on hi havia 246 eres, en l'Albufera el més gran està configurat tan sols per 24. Aquest fet pot deure's a la diferència topogràfica de l'emplaçament perquè, si el paratge de Les Salines de Manuel està replet de petits tossals amb uns vessants més o menys inclinats, la Devesa de l'Albufera és un indret amb escassa pendent, el que podia dificultar la distribució de l'aigua entre les eres. Uns altres elements diferenciadors de l'Albufera són els abeuradors, elements que no apareixen en les anteriors salines, i com que no es descriu en cap moment la seua utilitat, no podem especificar la seua funcionalitat.

Per últim, també és important incidir en la concentració més gran d'escalfadors per nombre d'eres. Aquest fet diferencial podria tenir una explicació climatològica: la costa és més humida que l'interior, de manera que és probable que la salmorra s'aconseguís més fàcilment a Xàtiva que a l'Albufera. Però, per altre costat, també podria respondre a un motiu d'eficàcia, ja que, amb un major nombre d'escalfadors per eres, la producció de la sal, teòricament, devia ser més ràpida, de manera que podrien compensar la mancança d'eres perquè, mentre Xàtiva, Alzira i Senyera en sumaven 670, a l'Albufera, com hem dit, solament hi havia 159 eres.

³² ARV, BG, 124, f. 171r-180v (1526, 31 de gener).

³³ *Ibidem*, f. 130r-131v (1493, 6 de maig).

Al segle XV, les salines de València comptaven amb un seguit de barraques de pedra i fusta que tenien diferents usos i funcions. Als inventaris de 1485 ens fan una descripció detallada d'aquestes.³⁴ En primer lloc els taxadors visitaren la barraca major destinada a guarda la sal comuna, la qual tenia dues portes i estava ben construïda. Després passaren a la barraca del mestre de fer sal, la qual també encontraren bona i estanca. Dins d'aquestes primeres dues construccions solament encontraren eines de treball o mesures per a mesurar la sal. Tot seguit passaren a la barraca del majordom, que ara s'emprava com a cuina, on encontraren entremesclades eines de feina i atifells de cuina, com calderes, gerres i asts. També hi havia una barraca que feia funció de menjador i una altra que abans era la cuina, ambdues ben conservades.

A banda, hi havia altres barraques més menudes que feien la funció de pallissa i d'estable, ambdues prou degradades, on hi havia dues mules i un ase vells, albardes, ulleres i collars per a les bèsties o els cadufs de les rodes de les sènies. Per últim, hi havia una altra barraca menuda que exercia com a capella, fornida amb un altar de pinzell on es representava la Passió de Déu sota la invocació de Santa Maria de Bona Via i una campaneta.

El 1491 aquest esquema continuava de forma similar.³⁵ Ara bé, ens informa que dins de la barraca del majordom ara hi havia també una cambra per al mestre de fer sal, on encontraren multitud de ferramentes necessàries en l'elaboració d'aquest producte, així com un llit de cordes. A més, els taxadors encontraren la barraca del menjador enderrocada, mentre que la resta encara estaven ben conservades.

Tanmateix, sembla que el 1493 o al principi de 1494 es va produir a l'Albufera un episodi de forts vents que va destruir pràcticament totes les barraques de les salines, com indica el document pel qual mossèn Perot Jàfer de Lloris restitueix aquestes a la Batllia general.³⁶ Davant aquesta situació, don Diego de Torres, batlle general de València, va ordenar a en Cristòfol de Vassurto, receptor i taulatger de les pecúnies de la Batllia general, edificar una gran casa nova per a les salines valencianes on havia d'haver-hi un magatzem per a la sal, estable, cuina, cambres, un menjador per als saliners i una capella on es pogués celebrar missa. Segons el compte conservat, el cost

³⁴ ARV, BG, 123, f. 595r-606r (1485, 28 de desembre).

³⁵ ARV, BG, 123, f. 60r-171v (1491, 4 de gener).

³⁶ *Ibidem*, f. 249r-259r (sense datar). De fet l'any 1493 es va reunir el Consell Reial de València davant el pèssim estat de les salines valencianes i va decidir finalment donar-li *molta fadiga* a mossèn Perot Jafer de Lloris per a que reparés les eres i aconseguís fer sal suficient per abastir el regne aquell any i deixar-ne una quantitat important per al següent arrendatari, ARV, BG, Llettra P, exp. 66 (1493, 12 de març).

d'aquesta obra va ascendir a 32.004 lliures, 281 sous i 10 diners,³⁷ una xifra molt elevada per a aquell temps.

Ara bé, tot i la desfeta pel temporal, una part de les eines de treball va poder ser rescatada entre les runes, així com altres peces de certa importància, com el retaule de la barraca de la capella. A més, empraren la fusta procedent dels sostres de les barraques per a construir la nova casa, en un intent de gastar menys diners.

Per consegüent, en l'inventari de 1503, els taxadors varen encontrar nova la casa de les salines.³⁸ Aquesta tenia un magatzem gran, on havien recobert les parets i els pilars de borró, claus, canyes i cordell, per a evitar que la sal corrompés la paret, la qual també s'emprava per a guardar els utensilis emprats en fer la sal. Al seu costat, i separat de la casa, van veure que hi havia una casa menuda per a guardar l'aigua i una altra per a tenir gallines, a més d'un banc i un cavalcador de pedra acabats de fer. L'entrador de la casa funcionava com a menjador, on hi havia una taula llarga per als bergants o saliners i una altra més menuda per al mestre de fer sal i el majordom de les salines. La cuina estava situada a la mà dreta de l'entrador i estava equipada amb un forn per a fer el pa que havien de menjar els treballadors, a més d'altres atifells de cuina.

A mà dreta de l'entrador se situava la capella, on es va incorporar el retaule existent que havien aconseguit salvar del temporal. Ara, a més, havien comprat tot el menester per a poder fer missa, com havia ordenat el batlle general. Hi havia un crucifix damunt l'altar així com un quadre pintat sota la invocació de la Verge Maria dels Peregrins, un missal d'impremta nou amb cobertes de fusta folrades de cuir vermell, un faristol de fusta per al missal, un calze de coure amb la seua patena, un dona-pau de fusta daurada amb un crucifix, una campana per anunciar el moment d'alçar a Déu, una caldereta de terra de Manises per a guardar l'aigua beneïda, un setrill per a tenir oli, una llàntia i la casulla per al prevere. I sabem que, almenys el 1505 ja hi havà un capellà, mossèn Silvestre Torquat, que celebrava missa en aquesta capella els diumenges i els dies de festa amb vigília.³⁹ Hem de pensar que no sols acudirien a missa a la casa de les salines de l'Albufera els treballadors d'aquesta instal·lació, sinó també els pescadors que pescaven a la llacuna i a la mar, a més dels habitants dels llocs més pròxims, així com possibles hostes que es dirigien o tornaven de la ciutat de València.

³⁷ ARV, MR, 9.130 (sense datar).

³⁸ ARV, BG, 123, f. 308r-318r (1503, 28 d'abril).

³⁹ ARV, BG, 1.224 (1506, 27 de gener).

La cambra del majordom de les salines estava equipada amb un llit de dos posts i quatre taules de fusta i un artibanc amb dos calaixos, a més de disposar de diferents elements on guardar el seu menjar, com una gerra oliera, altra vinatera, una bota per a farina o un oró per a tenir civada. La cambra del mestre s'encontrava darrere de la capella i s'emprava per a guardar les ferramentes emprades en l'elaboració de la sal. També varen construir una cambra destinada als bergants, la qual sembla estava buida, on hi havia un retret per a guardar la sal d'escuma. Per últim hi havia un estable, dins del qual, el 1503, hi havia tres atzembles amb les seues albardes, fornit amb dos pessebres.

A més, l'inventari de 1508 ens dóna a conèixer que la casa tenia un pati tancat davant la porta principal, on l'últim dels arrendataris, en Nicolau Marqués, havia construït un petit safareig que desaiguava en un pou situat a l'exterior mitjançant una aigüera.⁴⁰ En la relació efectuada el 1511, se'ns mostra un altre detall summament important, com és l'existència d'una torre adossada a la casa amb una campana mitjana, la qual no sols serviria per a tocar a missa o voltejar els dies de festa, sinó que també formaria part del sistema defensiu de la costa gràcies a la seua privilegiada situació, prenent un paper rellevant els anys successius amb la progressiva arribada de fustes barbaresques. Val a dir que en l'entrada es guardaven 15 llances, 12 pavesos mitjans i altres dos pavesos grans, cosa que, sens dubte, reafirma el caràcter defensiu que es va atorgar a les salines albuferenques.

Però les salines de l'Albufera no tenien sols aquestes instal·lacions. Com a subministradores de la ciutat de València, la sal que produïen s'havia de traslladar cap a la ciutat, i com que les salines estaven situades a la part meridional de l'Albufera, idearen un sistema per a fer aquest trajecte més ràpid o més senzill: les salines disposaven d'un embarcador amb un llondro i una barca menuda per a transportar la sal a través de les aigües de l'Albufera fins a la seua part septentrional, arribant a un indret anomenat en la documentació la conca de l'Albufera, que nosaltres identifiquem amb l'actual paratge anomenat El Saler, perquè, encara que en l'actualitat es troba separat de la llacuna valenciana, fa segles es trobava a la mateixa vora, convertint-se en un punt estratègic que ja salvava tot el trajecte que necessàriament havia de transcórrer per la Devesa.

La conca de l'Albufera, igual que les salines a finals del segle XV, constituïa un conjunt de barraques que servien per a emmagatzemar la sal completament assecada que més tard es conduïa a València per a abastir la botiga de la gabella. Si en 1485 tan

⁴⁰ ARV, BG, 123, f. 395r-405v (1508, 4 de gener).

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 10 (2019/2)*

New Approaches in the Research on the Crown of Aragón

Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó

Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jun-Dez 2019/ISSN 1676-5818

sols hi havia una construcció que s'encontrava vella i plena de fang, amb tan sols una pala de fusta sotil i un llegó esquinçat, el 1505 n'havien construït una altra nova, de manera que empraven la més gran per a emmagatzemar la sal comuna i la més menuda per a tenir la sal blanca. El procés finalitzava quan els arrendataris feien arribar la sal fins a la gabella de València mitjançant una rècua que tenien contractada per al tràfec d'aquest producte.

C) Les salines de Calp i de Borriana

Les salines de Calp i les de Borriana es nodrien clarament de l'aigua marina per a extraure la sal. D'aquests dos obradors ens han arribat escassos testimonis, tan sols dos inventaris de les de Calp i algun document secundari de les de Borriana que ens permeten fer-nos una petita idea de la seua idiosincràsia.

Les salines calpines es trobaven molt pròximes a la mar, tocant una llacuna formada per la doble acció del Penyal d'Ifac i la deposició de materials sedimentaris que conformaren una doble restinga, denominant-se actualment aquest paratge natural Les Salines.⁴¹ Aquestes, probablement s'encontraven a prop de l'obrador destruït l'any 1488 pel batlle de Xàtiva, o pot ser, eren les mateixes i mai havien estat en desús, sinó que havien canviat de propietari. Tenien unes dimensions vertaderament impressionats, ja que segons l'inventari de 1487⁴² la instal·lació tenia fins a 9 taulars que sumaven un total de 302 eres i 81 abeuradors, dels quals, 192 eres i 81 abeuradors eren nous i estaven en ple funcionament, mentre que la resta de l'obrador, segons els taxadors, devia ser reparat perquè s'encontrava en un estat molt ruïnós per la seua vellesa. Aquestes eres i abeuradors es nodrien d'una séquia que entrava l'aigua directament de la mar, sense passar per cap pou ni escalfador, a diferència de la resta de les salines fins ara estudiades, la qual encontraven bona perquè es feia escurar cada any. Com a magatzem, les salines de Calp tenien una barraca, igual que les de l'Albufera de València.

Aquesta situació, però, va canviar en poc de temps. El 1505⁴³ encontrem el mateix nombre d'eres, encara que la seua situació havia millorat substancialment gràcies a les obres efectuades. A més, els testimonis ens fan pensar que un temporal havia assotat la costa de Calp feia poc de temps, per la qual cosa es van veure obligats a construir una nova casa on guardar la sal, la qual devia ser veritablement gran perquè, en ambdós inventaris, destaca la gran quantitat de sal que s'emmagatzemava en aquestes salines. També devia haver-hi a prop algun embarcador perquè Pere Llopis, mestre de fer sal en aquelles salines, afirmava que al compte de Joan Borrell, venedor de la sal en el lloc de Calp, podrien veure com havien abastit de sal les gabelles valencianes situades a la costa, incloent-hi la ciutat de València, a la que podríem sumar segurament les gabelles d'Alacant, Cullera i ocasionalment la de Borriana.

⁴¹ <http://va.calpe.es/ver/2092/salinas.html>

⁴² ARV, BG, 1.222 (1496, 26 d'agost).

⁴³ ARV, BG, 123, f. 343r-345v (1505, 11 de setembre).

Quant a les salines de Borriana, la informació que tenim, de moment és circumstancial i francament escassa. La seua ubicació devia estar pròxima a la mar perquè, gràcies a un contracte d'arrendament de 1487,⁴⁴ sabem que aquestes salines també eren marítimes doncs, una de les primeres coses que havia de fer el nou saliner era arreglar la séquia per la qual s'introduïa l'aigua de la mar dins dels pous de les salines, seguint, en aquest cas, el model de l'Albufera. Probablement es localitzava ben a prop del paratge natural anomenat actualment el Clot de la Mare de Déu, en la seua part més pròxima a la mar, com és la Gola del riu Anna, caracteritzant-se la seua desembocadura per tenir una vegetació més halòfila.⁴⁵ Aquesta emplaçament coincideix amb la descripció que fa el cronista Viciàna, situant una torre de guaita al seu costat per combatre els pirates i corsaris.⁴⁶

A més, per altre dels capítols sabem que aquesta també estava equipada amb una casa on emmagatzemar la sal, ja que se li havia ordenat que, una vegada produïda, l'havia de transport fins a la casa de les salines fent-se càrrec de la despesa, on seria mesurada per la persona diputada pel batlle general, Per últim, imaginem que la producció no devia ser massa important, per això es fixa la producció anual mínima en 300 cafissos, així com s'ordena l'any 1511⁴⁷ efectuar obres en la botiga de sal situada en la costa de Borriana, on desembarcava la sal duta per mar des d'altres indrets, fonamentalment de Tortosa i Calp.

III. Els treballs a les salines valencianes

El treball a les salines solia ser temporal per a la major part dels treballadors, romanent a les salines durant tot l'any un nombre molt reduït de persones. De fet, és possible que sols a les salines de l'Albufera hi romangués gent al llarg de tot l'any donat que la resta de les salines reials s'encontraven molt pròxims als nuclis urbans. Així, a l'obrador riberenc els inventaris ens mostren cambres equipades amb llits per al majordom i per al mestre de fer sal, els quals sembla possible que feren d'aquella casa el seu lloc de residència habitual. A banda, tenim una petita referència a altres dos treballadors que podrien habitar a les salines durant tot l'any, com és l'hostaler, càrrec ocupat el 1506 per Joan Genovés, o el barquer, treball que realitzava aquell mateix any Gabriel Albesa, germà de Pasqual Albesa, mestre de fer sal d'aquelles salines.⁴⁸

⁴⁴ ARV, BG, 1220 (1487, 7 d'abril).

⁴⁵ <https://www.turismodecastellon.com/va/que-hacer/naturaleza/espacionatural/show/107024>

⁴⁶ VICIANA, Rafael Martí de, *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, València, 1564, p. 139.

⁴⁷ ARV, MR, 12.233 (1511).

⁴⁸ ARV, BG, 1.224 (1506, 27 de gener).

El treball a les salines ocupava fonamentalment els mesos més calorosos de l'any, des de maig fins a setembre o octubre, depenent de la climatologia anual, i servia per a complementar els salaris dels treballadors dels nuclis habitats més pròxims. No tenim molta informació al respecte, tan sols una quadrilla de tretze homes, cristians vells, que es va presentar dues vegades al batlle general per a treballar en les salines de l'Albufera el 1504 i el 1506.⁴⁹ Aquests havien estat cridats per Pasqual Albesa, mestre de fer sal d'aquell obrador, i es presentaren per a sol·licitar el treball davant de mossèn Cristòfol de Vassurto, regent de batlle general i administrador reial de la sal del regne.

Segons el contracte, Pasqual Albesa rebia 25 lliures anuals més 12 cànters de vi, 8 cafissos de forment, 2 onses d'oli i 2 dos caps d'alls per cada dia de fer sal, a més de 6 diners per cada setmana d'estança a la casa de les salines. Per sota encontrem sis homes que treballarien amb les estelles, els quals rebrien una soldada de 30 sous per cada 35 dies a més de pa, vi, 2 onses d'oli i 2 cabeces d'alls a cadascú per cada dia treballat. Quatre homes més exercirien l'ofici d'arnès o d'afusar, rebent 25 sous per cada 35 dies a més del mateix menjar que els anteriors. Per últim, un remer rebria 22 sous cada 35 dies més el menjar corresponent, un paler rebria 28 sous cada 35 dies més el seu menjar, i un tercer home treballaria pastant el pa, el qual rebria 20 sous cada 35 dies més el mateix menjar que la resta. A banda d'aquest salari, tots rebrien 4 diners cada dissabte mentre durés la seua estança a les salines, començant a rebre aquesta dieta després de realitzar la primera extracció de sal.

Ara bé, sembla que en les salines d'Alzira, Xàtiva i Senyera, així com en les de Calp -i en La Mata⁵⁰- una bona part dels treballadors eren musulmans assentats en els nuclis pròxims als obradors, situació similar que ocorria abans dels enderrocaments a les salines particulars com les situades a Anna, Cirat o Estubeny. També hem de suposar que el seu salari probablement era inferior al que rebia la quadrilla de Pasqual Albesa.

El treball a les salines començava cap a finals d'abril o principis de maig, amb la posada a punt de tot l'obrador, reparant el que era necessari, aplanant el sòl de les eres amb les masses i refent els cavallons per on transcorria l'aigua. A partir d'aquell moment, la salmorra dels escalfadors es repartia entre les eres per a fer la primera tongada de sal, mentre es tornaven a omplir per a continuar el cicle mitjançant la vogia de les sènies amb les bèsties que romanien als estables de les salines.

⁴⁹ ARV, BG, 1.223 (1504, 10 d'abril i 1506, 30 d'abril).

⁵⁰ ARV, MR, 8.403 (1505).

És possible que els abeuradors que encontrem a les salines de l'Albufera i de Calp també constituïren una espècie de basses més menudes que els escalfadors i més grans que les eres perquè segons es mostra a l'inventari de Calp elaborat el 1487, alguns d'aquests abeuradors servien per a les eres de dos taulars diferents, a més de no reflectir-se cap escalfador a aquest obrador, de manera que la salmorra continguda en aquests també s'havia de redistribuir.

Una vegada plenes les eres, a poc a poc la sal anava cristal·litzant-se, mentre es remenava amb astes i pales i es trencava amb uns trencadors de fusta complementats amb dents de ferro. Una vegada s'havia evaporat una gran part de l'aigua, la sal s'extreia amb les estelles i es transportava fins a altres eres buides on s'amuntonava perquè les brises del vent acabaren d'assecar els cristalls halítics, alhora que omplien de nou les restants eres de salmorra per a continuar el procés. Una vegada assecada la sal, creem que aquesta es transportava mitjançant cabassos i sàrries d'espart fins a la casa de les salines, on s'introduïa dins d'uns rodolins de fusta -en el cas de València hi havia 8 de fusta i un de pedra- on es trencaven els cristalls de sal amb les masses per a fer-la més fina. Realitzat aquest procés, la sal es mesurava i s'amuntonava de nou, aquesta vegada dins de les cases de les salines, on romania fins que era venuda o transportada a les gabelles de la sal del regne.

El treball a les salines fonamentalment transcorria a l'aire lliure, i depenia sobre manera de la climatologia anual. De fet són nombroses les al·lusions a la destrucció d'aquestes infraestructures a conseqüència d'episodis de vents i, sobretot, de grans pluges, que no solament disminuïen la salinitat de l'aigua ja emmagatzemada, sinó que també podia destruir els murs de l'obrador o, el que encara és més greu, desfer bona cosa dels muntons de sal que s'encontraven al ras a l'espera de ser transportats als magatzems o a les botigues. En aquest sentit, no podem oblidar la reclamació que interposa mossèn Berenguer Mercader per a justificar l'absència de sal l'any 1489. Segons els testimonis presentats, sembla que es va produir una gran riuada a la ciutat de València, que va provocar el desbordament del riu, i consegüentment una gran quantitat es va fondre amb l'aigua desbocada que inundava els carrers. Aquestes inundacions no sols afectaren València, sinó també la barraca de la conca i la casa de les salines de l'Albufera, deixant desproveïda la ciutat i inutilitzant les salines per a produir més sal com denunciava Pere Aragonés davant del Reial Consell Patrimonial l'any següent de l'episodi.⁵¹

⁵¹ ARV, BG, 122, f. 601r-603v (1488, 28 d'abril).

El transport, com hem vist, podia realitzar-se tant per terra com per aigua, a través de l'Albufera o de la mar mitjançant el cabotatge. Als inventaris apareix un abundant element elaborat amb distintes teles que anomenen taleques, les quals prendrien forma de sacs més o menys grans amb què transportar d'un lloc a un altre grans quantitats de sal. Les taleques plenes s'amuntonarien als carros dels traginers, a les espatlles de les atzembles o a les bodegues dels vaixells. Ara bé, igual que la feina a les salines, el transport també es realitzava a l'aire lliure, de manera que restava pres a les condicions climatològiques. De fet, en el memorial de mossèn Berenguer Mercader denuncia que la rècua que solia transportar la sal a la ciutat va haver de marxar per a dur forment, i al sobrevenir aquelles pluges van haver de llogar bèsties de Russafa per a dur sal a València, però com no parava de ploure, els traginers exigiren més diners per cada càrrega, i a conseqüència de la pluja que va caure sobre la sal, per cada 8 barcelles que transportava cada bèstia, n'arribaren a la botiga solament 6, amb tot el que això suposava per a l'arrendatari de les salines.

Conclusions

Destruïdes les salines particulars valencianes, les salines reials van restar com les úniques encarregades d'abastir de sal tota la població del regne, les quals foren repartides al llarg i ample de tot el territori, essent el nucli més importants, sens dubte, Calp, seguit per les salines d'Alzira, Xàtiva i Senyera, situades totes tres al mateix paratge, l'Albufera i, finalment, Borriana. D'aquestes, dues eren marines, tres continentals i una altra diguem-ne mixta, ja que no sabem bé l'origen de l'aigua que emprava. En total, cinc salines encarregades de fornir 9 gabelles i abastir tot el regne, cosa que, com hem vist, no eren capaces de fer i s'havia de recórrer a la sal de Tortosa i de La Mata.

El mecanisme de producció era molt similar en tots els casos. El procés solia partir d'un pou on s'emmagatzemava l'aigua salada des del qual es distribuïa a diferents recipients com els escalfadors o els abeuradors mitjançant unes sèries vogides per animals i unes séquies més o menys grans. En aquests embassaments grans i mitjans començava el cicle de l'evaporació per a produir la salmorra. A continuació la dissolució halítica es repartia entre les nombroses eres on començava un procés d'evaporació encara més intens, provocant la cristallització de la sal. Aquests cristalls, s'amuntonaven en el mateix obrador per a finalitzar l'assecamment i finalment, es transportaven a les cases de les salines on es feia més fina, es mesurava i s'emmagatzemava fins que era transportada a les gabelles per a ser venuda.

Per últim, el treball a les salines majoritàriament era temporal, exceptuant alguns oficis més importants, com el de majordom de les salines o el de mestre de fer sal. Aquestes instal·lacions afavorien la dinamització econòmica dels nuclis urbans més pròxims, ja que permetien dotar d'unes retribucions extraordinàries els llauradors o menestrals més pobres, de manera que els permetia complementar la seua feina. Però, a més, donava treball a tot un seguit d'artesans que cada cert temps havien de reparar les instal·lacions de les salines, incloent-hi tant els escalfadors, els abeuradors o les eres, així com els magatzems i les cases, perquè els elements en què entraven en contacte, aigua i sal, són extremadament damnosos per a materials com la fusta, l'espart, el metall o l'argamassa, produint en alguns casos la seua corrosió o putrefacció.

Bibliografia

- ALBEROLA, Armando, "La sal en el Mediterráneo occidental durante la edad moderna: anotaciones para una reflexión" en MOLINA, Jaime i SÁNCHEZ, Mª José (eds.), *III Congreso Internacional de Estudios Históricos. El Mediterráneo: La cultura del mar y la sal*, Santa Pola, Ayuntamiento de Santa Pola, 2005, pp. 149-150.
- "En torno a la explotación de la sal en tierras valencianas durante la Época Moderna" en *Homenaje a Don Antonio Domínguez Ortiz*, Granada, Universidad de Granada, 2008, pp. 1-20.
- ARROYO, Rafael, "La sal en Aragón y Valencia durante el reinado de Jaime I", *Saitabi: revista de la Facultad de Geografía i Història*, 11 (1961), pp. 253-261.
- BELenguER, Ernest, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1976.
- *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, Universitat de València, 2012.
- BRANCHAT, Vicent, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reino de Valencia*, València, Imprenta de Joseph y Tomás de Ortega, v. II, pp. 350-352.
- ESCOLANO, Gaspar de, *Segunda parte de la Década primera de la historia de la insigne y coronada Ciudad y reino de Valencia*, València, Pedro Patricio Mey, 1611.
- ESPEJO, Cristóbal, "La renta de salinas hasta la muerte de Felipe II", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 38 (1918), pp. 47-63; 38, II (1918), pp. 220-233.
- FELIPO, Amparo, *Las arces de la ciudad. Gestión municipal e intervencionismo real en Valencia (1517-1707)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 21-26.
- HINOJOSA, José, "Los Santàngel en tierras alicantinas" en *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, Ajuntament de València, 1992, pp. 43-54
- "Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media", en *Investigaciones geográficas*, n. 11 (1993) pp. 279-292.
- HOCQUET, Jean C. *Le sel et la fortune de Venise*, 2 vols., Lille, Université de Lille, 1978.
- HUESO, Katia i CARRASCO, Jesús F., "Las salinas de interior, un patrimonio desconocido y amenazado" en *De Re Metallica*, n. 6-7 (2006), pp. 23-28.
- KERMONAL, Adolphe G. de, *L'Impôt sur le sel en France*, Paris, Broché, 2012.
- LADERO, Miguel Ángel, "La renta de la sal en la Corona de Castilla (siglos XIII-XVI)", *Homenaje al Profesor Juan Torres Fontes*, Murcia, Universidad de Murcia, 1987, v. I, pp. 821-838.

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 10 (2019/2)*

New Approaches in the Research on the Crown of Aragon

Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó

Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jun-Dez 2019/ISSN 1676-5818

- QUESADA, Tomás, “Las salinas de interior de Andalucía oriental: ensayo de tipología” en CARRERA, Lorenzo i MALPICA, Antonio (coords.) *Agricultura y regadío en al-Andalus*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 1995, pp. 317-334.
- RAU, Virginia, *Estudos sobre a história do sal português*, Lisboa, Presença, 1984.
- ROSSELLÓ, Vicenç M., “Les salines de l’Albufera: un enigma històric i una hipòtesi geogràfica”, en Cuadernos de Geografía, n. 42 (1987), pp. 113-132.
- SALVADOR, Emilia, “La comercialización de la sal en el reino de Valencia durante la época foral moderna” en *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, 1982, v. III, pp. 517-540.
- SANTAMARÍA, Beatriz i VIZCAÍNO, Aida, “La marjal de l’Albufera: de paisatges, pescadors i arrossers”, en *Catàleg del Museu Valencià d’Etnologia*, València, Museu Valencià d’Etnologia, 2011, pp. 193-209.
- VICIANA, Rafael Martí de, *Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, València, 1564, p. 139.